

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN–HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA–TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA–KNOWLEDGE DATABASE

ZGHAL, Abdelkader

Nemzetépítés a Magrib országában / Nation building in the Maghreb countries

Eredeti közlés/Original publication:

Világtörténet, 1982, 4. évf., 2. szám, 108-132. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.003.588

Dátum/Date: 2019. május / May

filename: wallisch_1929_TripoliszMarabutik

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

ZGHAL, Abdelkader: Nemzetépítés a Magrib országában / Nation building in the Maghreb countries, *AHU MATT*, 2019, **pp. 1–29. old.**, No. 000.003.588, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közönyvtárakban / In public libraries

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, nemzetépítés A Maghreb országiban (Algéria, Tunézia, Marokkó, részben Egyiptom) a kezdetektől a 20. század második feléig, a témakör szakirodalmának ismertetése

African research in Hungary, nation building in the Maghreb countries (Algeria, Tunisia, Morocco, in part: Egypt) from the beginning to the second half of the 20th century, a review of specialized literature of the subject

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

NEMZETÉPÍTÉS A MAGRIB ORSZÁGAIBAN

ZGHAL, Abdelkader

Világtörténet, 1982, 4. évf., 2. szám, 108-132. old.

(Renaissance du monde arabe. Colloque interarabe de Louvain sous la direction de A. Abdelalakk, A. – A. Bela et H. Hanafi, Duculot – SNED, 1972. 136-166.)

Ha feltesszük, hogy a különböző társadalomtudományi diszciplínáknak van bizonyos önállóságuk, akkor azt is be kell látnunk, hogy elsősorban a politikai tudomány feladata a nemzeti alakulatok vizsgálata. Az antropológusok, képzettségük jellegénél fogva inkább hajlanak arra, hogy a helyi közösségek modernizálódási folyamataira irányítsák figyelmüket, és nemigen kísérlik meg, hogy a helyi közösségek szintjén tett megfigyeléseiket kiterjesszék a társadalom valamennyi szektorára. Mivel a szociológia szakterülete igencsak körülhatárolatlan, e tudomány művelői nemcsak az olyan társadalmi csoporttípusok viselkedési formáit vizsgálják, amilyen a család vagy a társadalmi osztályok, de gyakran szakterületükhöz csatolják valamennyi társadalmi jelenség vizsgálatát is. A szociológusoknak ez a mindenre kiterjedő intellektuális imperializmusa azonban nem csupán a szaktudomány bizonytalan határainak következménye. Leginkább talán az az a nehézséggel magyarázható, amelybe politológusok és antropológusok egyre gyakrabban ütköznek, amikor korunk néhány olyan jelenségét igyekeznek megérteni, amelyeket sem a politikai tudomány klasszikus teóriái nem képesek megmagyarázni, sem az antropológia. A nemzetépítési folyamat vizsgálata azokban az államokban, amelyek a gyarmati birodalmak felbomlása következtében nem-régiben nyerték el függetlenségüket, egyike azon jelenségeknek, amelyek a különböző társadalomtudományi ágak közötti határok megszűnéséhez vezetnek. Az antropológiai adatok, a történelem és a politikai tudomány egyes fogalmainak használata nélkül lehetetlenség megtalálni a logikát ezen államok nemzetépítésének némely, egymásnak látszólag ellentmondó megnyilatkozásai mögött.

Ily módon a Magrib nemzetépítésének tanulmányozása során nemcsak azt látjuk bizonyítva, hogy bizony több tudományág felől közelvedve kell megértenünk néhány olyan korunkban uralkodó jelenséget, mint a nemzeti államok vagy az új nemzetek születését, de ez a kutatás fontos tényezőket is szolgáltat a nemzetépítés általános elméletének kidolgozásához is. A Magrib, akár csak az egész arab világ tipikus esetet képvisel abban az értelemben, hogy valamiképpen egyenlő távolságra van a törzsi alapon nyugvó nemzeti államok és azon társadalmak között, amelyekben ha nem is véglegesen ki-alakult nemzet van – ahogyan ezt Franciaország esetében egy francia szociológus állítja **(1)** –, de mondjuk, olyan társadalmak között, ahol a társadalmi osztályokra bizonyos kulturális homogeneitás a jellemző, és amelyek rendelkeznek az azonos nemzeti egységhez való tartozás tudatával.

De minthogy a nemzetépítés fogalmát a kollektív szenvedélyek kiszajátították, ez is ugyanolyan kétértelmű lett, mint a nemzeti burzsoázia vagy a szocializmus fogalma. Az olyan fordulatoknak, mint a Franciaországra alkalmazott „erős nemzet”, vagy „a nemzetiségek ébredése” az Osztrák-Magyar Monarchia bukása után alakult államokkal kapcsolatban, vagy a háború után az arab világra alkalmazott „nemzeti megújulás”, ezeknek a fogalmaknak tehát megvan az az előnyük, hogy a nemzetépítés érzelmi és indulati oldalát hangsúlyozva is kiemelik e fogalom kétértelműségét és azt, hogy mennyire alkalmas ideológiai manipulációkra. Mégsem vonhatjuk kétségbe e fogalom hasznos voltát, munkahipotézisnek minden esetre bevált, különösen a harmadik világ országaiban és történelmük ezen szakaszára. Én nem hiszem, mint egyesek hinni vélik, hogy ezen angolszász eredetű kifejezés használata kikerülhetetlenül oda vezet, hogy túlbecsüljük a nemzeti konszenzus kialakításához szükséges elemeket a társadalmon belül meglevő feszültségek és ellentmondások rovására. Egyes szerzők **(2)** már vállalkoztak arra, hogy a nemzetépítés folyamatát a társadalmi csoportok szembenállásán és összefogásán keresztül vizsgálják.

Vagyis a nemzetépítés tanulmányozásához az ideológiai síkon keresztül is lehet közelíteni. Mondjuk ki világosan, a nemzetépítés folyamatában számtalan problémát felvető parasztság létezéséről mindezek a közlések nem vesznek tudomást, vagy legföljebb csak futólag, célzástéppen utalnak rá. A vita középponti eleme a művelt társadalmi osztályok által képviselt ideológiai áramlatok voltak.

A nemzetépítés fogalmát munkahipotézisként fogjuk használni, így kívánjuk felfedni a társadalmi szintű társadalmi változások irányát, tudván tudva, hogy a társadalomtudomány egyéb fogalmaihoz hasonlóan – modernizálódás, fejlődés stb. – e fogalom mögött is rejlik bizonyos „társadalmi valóság”, ennek vizsgálata azonban még gyerekcipőben jár.

A Magrib nemzetépítésére vonatkozó kutatás helyzete

Első megjegyzésünk, hogy a nemzetépítésre vonatkozó francia publikációk lényegében nem léteznek. A probléma iránt elsősorban angol-szász politológusok érdeklődtek, **(3)** nem meglepő tehát, ha mind a mai napig nem találunk a volt francia gyarmatok, és különösen a Magrib nemzetépítésére vonatkozó átfogó tanulmányt. Ki kell azonban emelnünk Balandier professzor azon igyekezetét, hogy a témát meghonosítsa a francia ajkú szociológusok körében. Így fordulhatott elő, hogy a Francia nyelvű szociológusok Nemzetközi Társasága VI. kollokviumának (Rayaumont, 1965. október 28-30) témája „az új államok nemzetépítésének szociológiája” volt **(4)** és hogy a Balandier által a VI. Nemzetközi Szociológiai Kongresszuson (Evian, 1966) szervezett munkacsoporton belül született egyes munkák többé-kevésbé közvetlenül érintették a nemzetépítés kérdését. De mindkét találkozón a nacionalizmus ideológiai problémája állt a viták középpontjában. A Francia nyelvű szociológusok Nemzetközi Társasága VI. kollokviumán elhangzott és az arab világgal foglalkozó nyolc munka közül mindössze kettő volt, amely érdeklődése homlokterébe nem a nacionalista elit ideológiáját állította. Az egyik fogalmi problémákat kíván tisztázni. Szerzője azt javasolja, hogy szélesítsük ki

„a nemzet fogalmát az ókor nem-európai társadalmi formációira: ez a kiszélesítés... az (európai) klasszikus nemzetfogalom átstrukturálását követeli; így a *nemzeti formációk* több szintjét különböztethetjük meg, többféle nemzettípust; a nemzeti formáció kapitalista szintje, a modern európai és észak-amerikai nemzetek mellett helyet találnak a nemzeti formáció pre-kapitalista, ókori szintjei, az ázsiai, afrikai, latin-amerikai nemzetek szintjei is.” **(5)**

A másik szerző, aki már címadásával is messze túlmegy az elitek ideológiai problémakörén, nem szabadul az ideológiai szempont varázsától. **(6)** Az államnak és a pártnak az algériai nemzetépítésben játszott szerepét elemző néhány sortól eltekintve az egész cikk, amely egyébként „a jelen sűrűjét” kívánja megérteni, „az aktuális történet”, annak bemutatásával foglalkozik, hogy a gyarmatosítás utáni Algériában a nemzetépítésben milyen „látszólagos törekvések” figyelhetők meg, és melyek ennek „be nem vallott elemei” **(7)**

Vagyis a nemzetépítés tanulmányozásához az ideológiai síkon keresztül is lehet közelíteni. Mondjuk ki világosan, a nemzetépítés folyamatában számtalan problémát felvető parasztság létezéséről mindezek a közlések nem vesznek tudomást, vagy legföljebb csak futólag, célzástéppen utalnak rá. A vita középponti eleme a művelt társadalmi osztályok által képviselt ideológiai áramlatok voltak.

Persze igaz, hogy a nacionalizmus, mint a művelt osztályok által kifejlesztett ideológia igen fontos tényezője a volt gyarmatok nemzetépítési folyamatának. Korunk megismeréséhez vagy a tudomány fejlődéséhez mindamellettt egyáltalán nem jó, ha az értelmiség ideológiák explicit formáira érzékenysége elfojtja az egyéb kutatási irányokat. Egyébként még a művelt nacionalista osztályok ideológiája összetevőinek megismeréséhez is jó, sőt szükséges, hogy ismerjük a művelt osztályoknál kevésbé beszédes társadalmi tényezők által a nemzetépítés folyamatában játszott szerep pontos körvonalait. Ha bizonyos társadalmak – így az arab világ – ideológiáját megismerendő a művelt osztályok szavára hagyatkozunk, ezzel mellőzzük a paraszti éthosz jelentős hatását a művelt osztályok explicit ideológiájának kialakulására és megfogalmazására. **(8)** Ezért választottuk a Magribet kutatásunk színhelyéül, nem pedig az egész arab világot, vagy egyetlen Magrib-országot. Ha az egész arab világot vizsgáljuk, könnyen túlbecsüljük, éppen az arab országok változatossága miatt, a kérdés ideológiai vonatkozását, a muszlim reformátorok és a kulturális megújódási mozgalmak szerepét. Ha ezzel szemben egyetlen arab államra szorítunk, akkor lényegében a háttérben hagyjuk némely szomszédos ország közös alapstruktúráját, és egyedül a gyarmati időszak többé-kevésbé önkényes határai között zajlott nemzeti felszabadítási mozgalmak tanulmányozásának szenteljük magunkat.

Tanulmányunk keretében a Magribet választva az volt a célunk, hogy egy viszonylag egységes területi egységnél (a Magrib három volt francia gyarmatánál, Marokkó, Algéria, Tunisz) keressük meg a

nemzetépítés (társadalmi-történeti) valamiképpen tehát strukturális alapjait, és úgy hiszem, hogy egy ilyen jellegű megközelítéshez az anyag is rendelkezésre áll. Ehhez olyan szerzőkre kell hivatkoznunk, akik a nemzetépítés modern fogalma nélkül próbálták megvilágítani a Magrib társadalmának a mi kutatásunkhoz igen közel eső problémáit.

A Magrib és a mediterrán világ

Az arab világ számára a Magrib a Nyugatot jelenti. Természetesen az arab világ Nyugatát. Mivel az arab világ számára a Közel-Kelet az Kelet: al-Masriq. Európa szemében a Magrib Afrika északi része. Innen a viszonylag új szóhasználat: Észak-Afrika. Én azonban úgy vélem, hogy igencsak nehéz megérteni a Magrib társadalmát és történelmét, ha nem helyezzük természeti környezetébe, ami a Földközi-tenger és a mediterrán világ. Igaz, hogy a Magrib a mediterrán világ jól körülhatárolt földrajzi egysége, amelynek megvannak a mediterrán világ többi részétől élesen megkülönböztető jegyei: a Magrib természetileg ugyanúgy körülhatárolható, akár egy sziget. A Magribet nyugaton az Atlanti-óceán, északon és keleten a Földközi-tenger határolja, délről pedig a Szahara. Az arab földrajztudósok pontosan fogalmaztak, mikor „a Nyugat szigetének” „*Gazīrat al-Magrib*”-nak nevezték el. De olyan sziget, amely a kora középkortól állandó kapcsolatban állt a Szaharától délre fekvő Afrikával, a Közel-Kelettel és a Mediterráneum európai országaival. Csakis e földrajzi keretbe helyezve érthetjük meg a Magrib nemzetépítési folyamatának viszontagságos útját.

Azzal kell tehát kezdenünk, hogy újra feltesszük a gyarmati hódítás óta olyannyiszor ismételt kérdést: Mi az oka annak, hogy a Magrib társadalmi, amelyek az európai feudális társadalmakhoz képest a középkorban egyáltalán nem voltak késésben, sem a nyugat-európai reneszánsz idején, sem pedig az újabb korokban nem voltak képesek átforgalmazni középkori struktúráikat, sem pedig megteremtteni a klasszikus értelemben vett nemzet vagy nemzetek alapját?

Ibn Haldūn, a 14. századi magribi szociológus munkája szolgált kiinduló pontul mindazok számára, és ezek nem voltak kevesen, akik válaszolni akartak erre a kérdésre. Ibn Haldūn központi gondolata az, hogy Magrib stagnálása a hagyományos magribi állam strukturális ingatagságával magyarázható elsősorban, valamint a Magrib államaik-

ban lezajlott változások ciklikus és nem-fölhalmozó jellegével. A középkorban a hatalmon levő dinasztiák törzsi eredetűek. Városi megtelepedésükkel elvesztik a nagy törzsekre jellemző eredeti kohéziójukat, így fordulhat elő, hogy erős törzsi kötelékeiket, és egy bizonyos területi szellemet megőrzött egyéb törzsek lépnek a helyükbe. A dinasztiákat kibocsátó törzsek gyakran a szélső peremvidékeken helyezkednek el, amelyek kiesnek a központi hatalom ellenőrzése alól. A korábban marginális helyzetben lévő törzsek, mielőtt hatalomra kerültek és beköltöztek a gyakran teljesen új fővárosba, elvesztik azt, ami korábban erejüket adta, területi szellemüket, és ezek helyét is más törzsek foglalják el. (9)

A magribi hagyományos államiság eme értelmezéséből kiindulva pró-bálták megérteni a 20. századi európai szerzők annak mély okait, hogy a Földközi-tenger déli pariján levő – elsősorban magribi – államok a nemzet-építést tekintve miért voltak fáziseltolódásban a Földközi-tenger északi partján fekvő államokhoz képest. Természetes dolog, hogy minden szerző a maga módján értékeli ezt a jelenséget. Annyit mégis kijelenthetünk, hogy nagy vonalakban kétfajta értelmezés létezik:

1. a klasszikus orientalistáké a gyarmati rendszer fénykorában keletkezett.
2. az antikolonialista marxistáké a gyarmati korszak vége felé.

Az orientalisták szerint: a nomádok hibájából

Föltehetően E. F. Gautier a legtipikusabb képviselője a második világ-háború előtti orientalista irányzatnak. (10) Gautier az európai tapasztalatra támaszkodva azt mondja, hogy egy nemzet a parasztság és a városi lakosság együttműködésének gyümölcse. Márpedig Gautier szerint a Magrib országaiban ez az együttműködés csak úgy lehetséges, hogy a Magrib parasztságán belül a letelepült parasztok egy csoportjának, vagy csoportjainak sikerül fölülkerekedniük a nomád törzseken, akik állandóan veszélyeztetik a városi életet. Így hát a kabil Sanhágá (letelepedett parasztok) és a nomád Zanata (nomád parasztok) közötti ádáz harc képezi Gautier számára „a magribi történelem homályán átvezető vezérfonalat”.

„A Magrib országaiban, még mindig *Gautier* szerint, nemcsak az egyének, a törzsek, a dinasztikák csapnak össze, hanem két, egymással kibékíthetetlen társadalmi és életfelfogás... A kabilok (letelepedett parasztok) csaknem városi szintű, kisebb demokrati-kus agglomerációkban élnek. A nomád pedig arisztokratikus szellemű, katonai szervezetben élő kommunista." *Gautier kifejezésével élve*, „a nemzeti koncentráció a Magrib vidékén e két antagonisztikus erő közötti egyensúlyi állapottól függ. Az arab hódítástól kezdve egészen a 10. század elejéig egyik erő sem tudott tartósan hatalmon maradni, a másik, a vele ellentétes erő mindig megdöntötte hatalmát. De a 10. század elején, amikor a – kabiliai – Kutäma törzs letelepült parasztjai megalapították a Fatimidák birodalmát, a Magrib számára először nyílt alkalom arra, hogy maga formálja magát, hogy maga ássa vagy ne ássa elő, valahonnan a mélyből, egy nemzet alkotó-elemeit." „Ez a teljes Magrib meghódítása volt, amelyet Egyiptom elfoglalása tett teljessé. Először fordul elő, hogy egy berber törzs lép az arabok örökébe, és nem csupán a Magrib vidékén, de az egész Keleten." ... „A Magrib történetében páratlan esemény ez. Kétezer év során első ízben került sor arra, hogy maguknak az őslakosoknak sikerült kikergetniük az idegeneket."

A letelepedett paraszt-dinasztia sikeresen áll ellent a hārağita (szamaras ember lázadása) szakadár mozgalom számára megnyert nomád parasztok támadásainak. De ez az európai mintára történt nemzetépítési kísérlet – a letelepedett parasztok és a városiak közötti együttműködés – zátonyra futott a nomád arab Banū Hilāl törzs betörése következtében, akik a 11. század közepe táján Felső-Egyiptom felől áradtak be.

Ezt követte a nomád berberok, a zanāták reneszánsza. A Sanhāğadinasztia (letelepedett parasztok) összeomlása után „a *Magrib fejlődési görbéje meredeken és véglegesen lesüllyed. A középkor vége a visszafordíthatatlan nagy felbomlási folyamat kora.*"

A Banū Hilāl betörés egy másik következménye az volt, hogy az arab nomádokkal való érintkezés folytán meggyorsult a nomád berberok arabizálódási folyamata. *Gautier* nyomán így már érthető, hogy az Újkorban, akár csak az Ókorban „a mediterrán vidékek fehér fajai közül miért éppen a magribi ember lesz az örök hátul kullogó." Ez az akkori nyelvezet remekül visszaadja azt a realitást, amit a második világháború óta sokkal fakóbb szavakkal fejezünk ki.

Összefoglalva, *Gautier* hipotézise a következő: a Földközi-tenger északi és déli nemzetépítési folyamatai között a törés all. század során

következett be, amikor is az arab nomádok (Banū Hilāl) megbuktatták a berber letelepült parasztok azon kísérletét, hogy létrehozzák a város-lakók és a falusiak szövetségére alapuló autochton nemzeti államukat. „A beudinoktól kifosztott Magribban láthatóan túlságosan késő volt megteremteni az államot”... „Marokkóban vagy Algériában a zanāták (nomádok) győzelme a vég kezdete. Vége a győzedelmes spanyolországi hadjáratoknak, a Gibraltár-szoros két partján több évszázados uralmuknak... Közeledik az idő, amikor spanyolok és portugálok szállnak ki marokkói partokon.” Ami pedig Ifrīqīya-t (Tunézia) illeti: „ő az örök Karthágó, büszkeségébe és szokásaiba kövülve, minden vihart átvészelt, de sem meghalni nem tud, sem élni, legalábbis nem kibomló életet. Örök és romolhatatlan magként, amely nem tud szárba szökkenni.”

A marxisták szerint: a hűbérurak és a városi polgárság hibájából

Gautier egyik érdeme, hogy logikát keresett a Magrib történelmének egyes, első pillantásra képtelennek tűnő eseményeiben. De még ha eltekintünk is a Gautier korában igen elterjedt néhány fajvédő kifejezéstől, akkor is meglep, hogy – marxista kifejezéssel élve – mennyire „idealista” módon értelmezi a magribi társadalom azon erőfeszítéseinek zátonyra futását, amelyeket ez a társadalom olyan társadalmi struktúrák létrehozására fejtett ki, amelyek kedvezően hatnának – a Földközi-tenger északi partvidékének európai társadalmaihoz hasonlítható – modern nemzet megszületésére. Gautier azzal, hogy értelmezésében egyetlen aspektusra, a két életmód (letelepedett és nomád parasztok) összeütközésére szorítkozik, könnyű támadási felületet nyújtott a marxista kritika számára, amely azt veti a szemére, hogy „elfelejtkezett” a gazdasági tényezőknek a társadalmi változások irányzásában betöltött szerepéről.

Gautier-hoz hasonlóan a marxisták is megkísérelték megérteni – Ibn Haldūn művéből kiindulva —, hogy „a történelem miért topogott egy helyben” Magrib-ban, és igyekeztek föltárni „egy ragyogó társadalom megrekedésének, s gazdasági, társadalmi és kulturális megfeneklésének” mély okait. **(11)** Egy marxista számára természetesen a gazdasági élet viszonyosságai jelentik „egy valaha ragyogó társadalom merevségének” megértéséhez a kulcsot.

Egy 1954-ben írott cikkében, de újabb írásaiban is, (12) J. Poncet, majd nyomában más marxisták, köztük Yves Lacoste a Banū Hilāl inváziójának mítoszát „a történelem fajüldöző és kolonialista felfogása által diktált történelmi hamisításnak és durva arabgyűlöletnek” minősítik. E gondolatmenetet egyre inkább magukévá tevő marxista és nem marxista történészek szemében a hilálida nomádok szerepe nem is volt olyan katasztrofális, mint amilyennek Gautier beállítása szerint hihetnők. Másrészt pedig a középkori magribi társadalomban nem is volt olyan éles ellentét a nomádok és a letelepültek között, mivel a félnomádok igen jelentős arányban szerepeltek, valamint Magrib törzsei már nem voltak önellátóak, állandó árucseréforogalmat bonyolítottak le, minthogy a Magrib északra fekvő tell-vidékei, és a tőle délre fekvő sztyeppék termékei kiegészítették egymást.

Valójában nem ezek a leghelyénvalóbb kritikák, jól lehet nem vonhatjuk kétségbe jogosságukat. Fontosabb azonban, hogy a marxista szerzők jogosan hangsúlyozzák azt a két alapvető vonatkozást, amelyek nélkül Magrib társadalmi életének összetettségét mítosszá alakítjuk, amelyek, jóllehet csábítóak, mégis csak mítoszok. Ez a két szempont:

1. a termelőerők szintje, vagy mondjuk a gazdaság általános színije,

2. Magrib valamennyi történelmi szakaszában e terület politikai és gazdasági kapcsolatai a szomszédos országokkal, különösen Szudánal, Közel-Kelettel és a Földközi-tenger északi országaival, valamint e kapcsolatok természete és hatásuk.

Ha a „Gautier kontra marxista szerzők” vitáját témánk, Magrib nemzetépítésének, szempontjából el akarjuk helyezni, azt látjuk, hogy Gautier úgy gondolkodik, mintha Magrib a külvilágtól tökéletesen elzárt sziget lett volna, de amelyet állandó mozgásban tartott volna a két antagonisztikus társadalmi erő (letelepedett és nomád parasztok), és hogy a 11. században az arab nomádok bejövetele örökre felborította volna a belső egyensúlyt, persze a letelepedett parasztok kárára, és egyidejűleg megszüntette annak lehetőségét, hogy a magribi társadalom fokozatosan olyan modern nemzeté váljék, amely a városiak és a letelepedett parasztok szövetségén alapul. A marxista szerzők elvetik ezt a gondolatmenetet, és Magribot valódi geopolitikai keretbe helyezik: a mediterrán világba. Ebben a jól körülhatárolt térségben a külkereskedelem volumene és rendszeressége, valamint a kereskedelmi útvonalak jelentős befolyással vannak a Földközi-tenger északi

és déli partján fekvő országok belső társadalmi szerkezetére. Földrajzi helyzeténél fogva Magrib a középkorban a mediterrán Európa és Fekete-Afrika között játszott szükségszerűen közvetítő szerepet és ellenőrizte az aranykereskedelmet Szudán és a vidék két „legfejlettebb” területe, a Közel-Kelet és a mediterrán Európa között. Magrib tehát komoly hasznot húzott abból, hogy a közvetítő szerepét játszotta olyan tájegységek között, amelyek még nem jutottak el ugyanerre a technológiai fejlettségi fokra, és ahol a leggyengébb olyan keresett javakkal rendelkezett, amilyen az arany, a fűszer, az elefánt-csont vagy a rabszolga, és kész volt arra, hogy sőt és textíliát vásároljon Európából, vásznat és gyapotszövetet Egyiptomból, és egyre több vasárut, így például fegyvert importáljon. **(13)**

A magribi államok hatalma így közvetlenül függött a nemzetközi (vagy talán inkább mediterrán és Szaharán túli) kereskedelembe betöltött szerepétől. A magribi dinasztiák közötti konfliktusok és háborúskodások oka nem az etnikai vagy faji eredetű antagonizmus volt, inkább az az óhajuk, hogy ellenőrzésük alá vonják a legfontosabb arany-utakat vagy az olyan kereskedelmi csomópontokat, mint Sijilmāsa volt, ez a sivatagi kikötő és a hatalom megszerzéséért vívott harcok nagy tétje.

Ilyen körülmények között a magribi társadalomnak modern nemzetté válását nagy mértékben befolyásolták a Földközi-tenger térségének politikai erőviszonyai. A 11. században „az olasz köztársaságok; Pisa, Genova, Amalfi, Velence stb... virágzása, valamint Szicíliában a normann hatalom megnövekedése,” **(14)** mindez csak fokozta Magrib belső nehézségeit. Úgy látszik azonban, hogy Magrib a 15. században „veszítette el ellenőrzését az arany-utak fölött. Valóban, már nem volt szükségszerű közvetítő Szudán és Egyiptom között.” **(15)**

Amikor a mamlūk dinasztia 1316-ban meghódítja Kairót és a nubiai keresztény királyságot, lehetőség nyílik arra, hogy „Kelet nagy kereskedelmi központjai... kapcsolatba lépjenek az aranyszállító szudáni királyságokkal a magribiak megkerülésével.”

Lacoste szerint az igazi törést Magrib és a Földközi-tenger északi országainak fejlődése között nem a 11. századra kell tenni, mint Gautier hitte, vagyis a hilālida nomádok betörését követő időkre, hanem három évszázaddal későbbre, amikor is az arany-utak Egyiptom fönnhatósága alá kerültek. „A 14. században kitört válság, amely akkor úgy tetszett, hogy nem több, mint az előző évszázadok során felmerült ideiglenes nehézségek újra kiadása, ma valóságos természete

szerint jelentkezik: a válság nem egyszerű ismétlődés volt; hosszas hanyatlási folyamat kezdetét jelenti." (Lacoste)

De ha feltesszük, hogy a „válság” a 14. században tört ki, és nem a 11.-ben, a kérdés akkor is nyitott marad: a magribi társadalom vajon miért nem volt képes arra, hogy a kereskedelemből (arany és egyéb termékek) származó hasznot olyan gazdasági tevékenységbe fektesse be, amely azután anyagi bázisát képezheti a nemzetépítési folyamatnak, ahogyan ez a Földközi-tenger északi partvidékén történt, és ahol a technológiai színvonal a középkorban még nem volt egyértelműen magasabb, mint a Magrib országaiban?

Nem állítható, hogy ez a kérdés sok marxista szerzőt foglalkoztatót volna. A marxista történészek (és gyakran a nem marxisták is) általában és még a közelmúltban is a középkori Magrib társadalmi struktúráit az európai feudalizmus szerkezetével azonosították. **(16)** De ha a fogalmakat pontos jelentésük szerint használjuk, a feudalizmus mint „társadalmi típus”, hogy Marx Bloch kifejezésével éljünk, a magribi társadalomtól idegen valóság. Persze vannak helyi despotikus főnökök, parasztok, akiknek társadalmi státusa bizonyos szempontból hasonlít a jobbágysorban élő parasztokéhoz. De ez önmagában még nem elégséges egy feudális társadalmi rendhez, vagy, hogy a marxista kifejezést használjuk, feudális termelési mód létehez. A feudalizmus mint társadalmi rend két alkotóeleme hiányzik a középkori Magrib társadalmából, holott ezek megléte nélkül a feudalizmus elveszíti alapvető jellegzetességét, vagy pontosabban fogalmazva, társadalmi tartalmuk strukturálisan ellentmond a feudalizmusénak. Ez a két elem a következő:

1. A családi szolidaritás mint az egyének számára védelmet nyújtó intézmény igen gyenge a feudális társadalomban, annál erőteljesebb viszont Magrib országaiban. Marc Bloch szerint „a személyi függőségi viszonyok mintegy pótlékként, *a már nem eléggé hatékony* család-szolidaritás kiegészítőjeként léptek be a történelembe... *A rokonság még a kora-feudális korban sem jelentett elégséges védelmet az erőszak légkörében élő egyén számára.* **(18)** Éppen ezért akkori formájában túlságosan bizonytalan és változó kör-vonalai voltak, s a férfi és női ágon való származás kettőssége túlságosan is kikezdte belülről. **(19)** Ezért az embereknek más kötelék után kellett nézniük vagy alávetniük magukat.

2. A másik összetevő a parasztoknak azon lehetősége, hogy – a korabeli hagyomány és katonai technika alapján – saját maguk erejéből

katonákká legyenek. Még mindig Marc Bloch könyvéből kiindulva, azt mondhatjuk, „ott, ahol a szabad embert bármikor be lehetett hívni katonai szolgálatra, és akit a felszerelését tekintve semmi sem különböztette meg az elit alakulatoktól, ott a paraszt könnyen kivonhatta magát a hűbéri fennhatóság alól.” Ez történt Magrib-ban is, ahol bármelyik paraszt bármely pillanatban katona lehetett. Míg a feudális Európára inkább a lovag-vazallus viszony csaknem teljes monopóliuma a jellemző, mivel a harcmезőn a gyalogos eddigi helyét átveszi a komoly támadó- és védőfegyverrel felszerelt lovasság... Ezen kívül pedig sokáig kellett tanulniuk, hogy bálni tudjanak a harc közben csataménjükkal, s hogy a nehéz lószerszám dacára ügyesen tudják forogni a kardot... Ez magyarázza meg, hogy miért folyamodtak a hivatásos harcosokhoz, akiket hagyományosan kiképeztek, és akik elsősorban lovasként szolgáltak.” (Marc Bloch)

Így már érthető, hogy az európai paraszt megfelelő családi védelem és elégséges anyagi eszközök híján ahhoz, hogy hivatásos harcosként éljen, miért kerül olyan helyzetbe, hogy személyi biztonsága és megélhetési eszközei tekintetében elsősorban olyan hűbéres védelmének függőségében élt, aki elég hatalmas volt, hogy megvédje, s egyúttal kizsákmányolja. Magrib országaiban a parasztokat családjuk védte, akikben pedig a szolidaritási érzés rendkívül nagy volt. Ezen felül pedig minden férfi, társadalmi helyzetének megváltoztatása nélkül, elmehet harcosnak. Magrib-ben a ló és a puska nem képezte egy harcos osztály privilégiumát. A magribi társadalmat a feudalizmussal azonosítani annyit jelent, mint a feudalizmus fogalmát megfosztani minden társadalmi tartalmától. Első pillanatra ez a magatartás érthetetlennek tetszhet olyan szerzők részéről, akik marxistáknak vallják magukat. De e súlyos zavar eredete mindjárt világosabbá válik, ha kiderül, hogy marxista történészek e téves értelmezést olyan területekre alkalmazták, amelyek szintén nem ismerték a szó klasszikus értelmében vett feudalizmust, így Indiára, Vietnamba, Fekete-Afrikára. **(20)** Az igazat megvallva inkább politikai okai voltak annak, hogy az ortodox marxisták 1931 után, amikor is Leningrádban nagy vitát szerveztek az „ázsiai termelési módról” és e fogalom hivatalos elvetéséről, tehát hogy e marxisták minden társadalomban föllelni vélték egy feudális stádiumot, amely a kapitalista szakaszt megelőzte. Sztálin halála, de elsősorban a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusa után kirajzolódnak egy olyan marxista elméleti irányzat körvonalai, amely a nem európai területeken, szinte mindenütt tételez egy prekapitalista,

most már azonban nem feudális termelési módot. A marxisták így térnek újból vissza az „ázsiai termelési mód” fogalmához, **(21)** egyes szerzők pedig a középkori Magrib társadalmi berendezkedését minden további nélkül „az ázsiai termelési mód tökéletlen – sic ! – formájának” **(22)** nevezik, ami legalább olyan súlyos tévedés, mint azon szerzőké, akik mechanikusan alkalmazták a hűbériség fogalmát. Ha az ázsiai termelési mód fogalmát nem terjesztjük ki minden olyan prekapitalista társadalmi rendre, amely a hűbériséget mint olyat nem ismerte, ha tehát hűek maradunk Marxhoz, aki szerint a kapitalizmus, a feudalizmus és az ázsiai termelési mód olyan társadalmi rendet jelent, amelynek megvannak a maga külön tulajdonságai, akkor nincs más hátra, mint hogy elveszük az ázsiai termelési mód fogalmának egy olyan társadalomra való alkalmazását, amilyen a Magribé. Az ázsiai termelési mód fogalmának központi elemét az a szerep teszi, amelyet a központi hatalom játszik a szervezésben, valamint a termelés ellenőrzésében, és ahol a termelés alapját gyakran olyan öntözőes mezőgazdaság képezi, amely nem nélkülözheti a helyi közösségek erejét sokszor meghaladó nagy közmunkák elvégzését. Ebben a társadalmi rendszerben a parasztság helyzete, Marx kifejezésével élve, „az általánossá vált rabszolgaságénak” felel meg.

Márpedig a Magrib országában egészen a gyarmatosításig, az államok soha nem rendelkeztek megfelelő anyagi eszközökkel ahhoz, hogy helyi közösségi szinten irányítsák a gazdaságot, hanem szinte mindig kénytelenek voltak kész ténynek tekinteni azt, hogy a törzsek egy jelentős része megtagadja az adófizetést. Míg az ázsiai termelési módot egyebek között a központi hatalom szilárdságával és e hatalom tevékenységi körének mélységével jellemeztük, a középkori, de még a gyarmatosítást közvetlen megelőző idők magribi társadalmi rendszerét is inkább a központi hatalom gyöngesége és korlátolt tevékenységi szférája jellemzi.

Vagyis nincs se feudalizmus, se ázsiai termelési mód, **(23)** De akkor hogyan jellemezhetnénk ezt a magribi rendszert, amely mivel a gyarmatosítást megelőző időkig nem élt át radikális változásokat, képtelennek bizonyult arra, hogy környezete, de különösen a Földközi-tenger északi országainak strukturális és kulturális változásaihoz alkalmazkodjék?

A marxisták – gyakorlatilag egyedül ők vetik fel úgy a kérdéseket, ami elég közel áll a magribi értelmiség jelentős hányadának problé-

maérzékenységéhez – még ma sem tudnak szabadulni az emberiség fejlődésének általános sémájától és a Marx és Engels által idestova több mint egy évszázada meghatározott termelési mód-elképzeléstől. E magatartás következményeként azok a marxisták, akik joggal vetik el a feudális vagy az ázsiai termelési mód társadalmi modelljének a középkori magrib társadalomra való vetítését, mintha mindent elkövetnének mégis azért, hogy a magribi társadalmat „besorolják” a Marx és Engels által kicsit elhamarkodva meghatározott prekapitalista társadalmi módok valamelyikébe. Ezért olvashattuk nemrégiben is, hogy a középkorban Magrib „katonai demokrácia” volt, **(24)** vagy hogy a gyarmatosítást megelőző időkben Magrib társadalmi rendszerét az „archaikus termelési mód” jellemezte. **(25)** E két formula, vagy mondjuk inkább e két nagyon is sebtiben készült öntőforma, amely már több mint száz éves, egyesekben azt az illúziót keltheti, hogy rendelkeznek a magribi társadalmi rendszer tudományosan megalapozott ismeretével, viszont távolról sem segíti elő sem a térség hagyományos struktúráinak ismeretére vonatkozó ismereteink elmélyítését, sem annak helyes felmérését, hogy e struktúrák milyen hatással voltak a gyarmatosítás utáni magribi társadalom nemzetépítési folyamatára.

Véleményem szerint a marxista szerzők ezen zavaró irányzatának eredete (amely irányhoz a magrib értelmiség többsége is csatlakozik) abban keresendő, hogy – enyhén szólva – bizalmatlanok az etnológiai kutatásokkal szemben, és hogy túlbecsülik a modern szektor szerepét, vagy pontosabban alig érdeklődnek a hagyományos paraszti világ iránt.

A francia etnológusok és az angolszász antropológusok eredményei

Ha a marxista szerzők szívesen vázolják föl a társadalom általános fejlődésének körvonalait, s keresik a „okokat” és „termelési módokat”, akkor az etnológusok szívesen iktatják ki az idő-tényezőt, s inkább a változásoknak kevésbé kitett kutatási területeket választanak, mivel az a céljuk, hogy az idő eróziójának leginkább ellenálló társadalmi intézményeken és kulturális magatartásokon keresztül rátaláljanak a hagyományos magribi társadalmi rendszer alapstruktúráira. Ha munkahipotézisként elfogadjuk, hogy a nemzetépítést értelmezhetjük úgy is, mint egy nemzetnek definiált meghatározott egészén belül a különböző vidékeket és társadalmi csoportokat elválasztó távolság csökkenté-

sére irányuló folyamatot, akkor valóban különös figyelmet érdemel az etnológusok munkássága. A modernizálódási folyamat által legkevésbé érintett területek tanulmányozásával az etnológusok rekonstruálják számunkra a hagyományos társadalmi rendszer bizonyos alkotóelemeit és segítenek nekünk azon társadalmi szegmentumok nagyságának, földrajzi és társadalmi eloszlásának megismerésében, amelyek viszonylagos marginalitása jelzi, hogy milyen erőfeszítésekre van szükség a társadalmi szegmentumok közötti távolság csökkentéséhez, vagy mondjuk, a nemzetépítési folyamat felgyorsításához.

Közös kulturális kincs

A hagyományos Magrib egyik legjelentősebb sajátossága, hogy a Bled Sziba (*balad sibā^c*) gyakorlatilag mindig együtt él a Bled Makhzenal (*bá-lád mahzan*). E két kifejezés a helyi magribi közösségek két-fajta viszonyulását jelöli a gyarmatosítást megelőző központi hatalmaihoz. A Bled Makhzen közösségei beletörődnek, vagy pontosabban képtelenek megtagadni a központi hatalmak hatóságainak (Makhzen) az adófizetést. A peremvidékek vagy a központi hatalom számára nehezen megközelíthető területek képezik a Bled Sziba-t (elszakadó zóna). Általában nem húzható meg pontos határ e két zóna között. A nagy dinasztáknak erőszakkal és fortélyal sikerül jelentősen megkurtítaniuk az elszakadó zónát. De a válságidőszakokban a Bled Makhzen csupán a városokból és e városokhoz igen közeli síkságokból áll. Az elszakadó zóna változtathatatlan magjait a hegyes vidékek adják, Marokkóban az Atlasz és a Rif, Algériában Kabylia és Aurés, valamint a sivatag előtti vidékek, amelyek a nomád törzsek kezében vannak: ezek mozgékonyasága a legjobb biztosíték a központi hatalom bármilyen intézkedésével szemben.

A gyarmatosítás előtti Magrib ezen hármass felosztása városokra, meghódított síkságra és peremvidékekre lényeges elem a magribi nemzetépítés helyi és tartományi sajátosságainak a megértéséhez.

A Bled Sziba (elszakadó zóna) az etnológiai kutatás számára ideális területet biztosít. Városi élet nincs. A külvilággal való kapcsolatok igen gyengék. Az archaikus intézmények a gyarmati hódításkor, de még évekkel később is érintetlenül fennmaradtak. De ezen túlmenően is, ezeken a vidékeken többnyire olyan emberek laknak, akik megőrizték a berber anyanyelvüket és akiknek nem voltak állandó kapcsolata-

ik az arab vagy arabosított lakossággal. Ezért olyan fontos a berber világra vonatkozó etnológiai irodalom és ezért olyan ritkák az arab vagy elarabosított lakossággal foglalkozó etnológiai munkák.

Ezekből az etnológiai munkákból egy másik fontos tény is kiderül, aminek a magribi nemzetépítés szempontjából van jelentősége. A berbereket és arabokat elválasztó partikularizmusok mellett és túl a nomád és a letelepedett parasztság életformája közötti különbségeken, ha szemügyre vesszük Magrib paraszti közösségeinek családi és politikai szervezetét, akkor végső soron azonos strukturális formákkal találkozunk. A nagycsaládban az agnát (apai leszármazás)-csoport túlsúlya vitathatatlan tény. A nemzetségi szinten a párhuzamos unokanővérrel (az atyai nagybácsi lányával) való házasság érvényben van, még ha nem tartják is be automatikusan. Magrib valamennyi paraszti közösségének alapvető politikai egységét az apaági öröklés adja, és ez egyben a nagyobb politikai csoportok strukturális modellje is. A fontos politikai döntéseket a felnőtt férfiak gyűlésen, a jelenlevők egyhangú szavazatával hozzák. Ezen alapszervezeteken túl, a genealógiai modell tudatos vagy öntudatlan manipulációja révén adott esetben lehetőség nyílik ezen egységek felbomlására vagy nagyobb egységekbe való tömörülésükre. A mindennapi életben e strukturális modell neve és megvalósulása vidékenként, csoportonként és a körülményektől függően változik. De a lényeges mégis-csak az, hogy a csoportok partikularizmusán túl létezik egy közös kulturális kincs. Ez a magyarázata annak, hogy még az elszakadó zóna (Bled Sziba) sem kérdőjelezi meg a szultán szellemi főségét és e zóna parasztjai azért nem fizetnek adót, mert megtagadhatják azt, lévén, hogy vidékük a központi hatalomhoz képest marginális. **(26)**

Témánk szempontjából egy másik döntő tényező a politikai alapszervezet (apai származás) szintjén érvényben lévő és a gyűléseken egyhangúlag hozott döntések, mivel ez szolgál példaként és hivatkozási pontként az összes többi politikai csoport számára. Ennek a helyzetnek a következményeként nincs törvényes státusa egy kisebbségi politikai magatartásnak, és nincsenek normák egy közösségi főnök utódlási problémájának gyors elintézéséhez, vagyis nem lehet figyelmen kívül hagyni e közösség képviselőinek egyhangú döntését. A közösség fogalmát itt demográfiai nagyságtól függetlenül, az összes politikai csoporttípus jelölésére használjuk. Jól tudjuk, hogy az apai származáson túl, a politikai csoportok határai igen bizonytalanok és létezésük is alkalmi. Ez rendkívül fontos a magribi nemzetépítés mód-

jának szempontjából, de nem elhanyagolható általában az egész arab-muszlim világban sem. A politikai alapszervezet, az apai származás és az *umma* (a muszlim közösség) között nincs az arab nyelvben szó egy állandó és stabil politikai egység jelölésére. Így a szó modern értelmében egy nemzethez vagy egy nemzeti államhoz való tartozás érzését két azonosulástípus igencsak megkérdőjelezi:

1. a rokonsági csoporttal való azonosulás;
2. az egész muszlim közösséggel (az *ummával*) való azonosulás.

Mindazonáltal e két pólus (rokonsági csoport és az *umma*) közötti átmenetet képező politikai csoportok a Magrib országaiban fontos szerepet játszottak. A francia etnológusok kutatásai szerint Kabyliaiban (Algéria) (27) és az Atlaszon (Marokkó) (28) ezek az átmeneti politikai csoportok és e csoportok berendezkedési módjai felelnek a rendfenntartásért az elszakadó zónákon (Bled Sziba), ahol a helyi közösségekben nincsenek a rendfenntartásra specializálódott intézmények. Elsősorban R. Montagne foglalta rendszerbe az elszakadó zónákon, így a marokkói Atlasz vonatkozásában a helyi politikai élettel kapcsolatos megfigyeléseket, és ezen a vidéken a rendfenntartást azzal magyarázta, hogy a helyi csoportok közötti politikai szövetségek soha nem a véletlen gyümölcsei, hanem bizonyos strukturális rend eredményeként kötődnek: ezért valamely vidék alapszervezetei két liga vagy politikai párt (a leffek = *liff*, és a szofok = *saff*) között úgy oszlanak meg, mint a sakktáblán a fekete és fehér kockák. Az elszakadó zónák anarchiája éppen ezért olyan anarchia, amelyet a politikai szövetségek egyensúlya szed rendbe. Minden csoport körül vele egyenlő erejű ellenséges csoportok vannak. A Felső-Atlasz vidékén végzett alapos kutatások (29) mindazonáltal nem erősítették meg Montagne hipotézisét. A Szekszáwák vidékén „az azonos egységhez tartozó taqbiltok = konföderációk vonatkozásában a sakktábla figuráihoz hasonlóan, egyenként megosztó kiegyensúlyozott dualizmus aligha érzékelhető.”

Egyes vidékeken megvan ez a duális szervezési forma. De nem ez az egyetlen módja a szegmentációnak. Igen gyakori jelenség, hogy a csoportok nagyszámú alcsoportokra oszlanak. Néha három, néha öt csoportra is, mint például bizonyos nagyobb törzsek esetében. Mint Gellner kiemelte, (30) „a berberek politikai életére vonatkozó francia kutatást igencsak megbénította a szegmentáris törzsi struktúra fogalmának hiánya.” Az angolszász antropológusok mélyítették el és rendszereztek ezt a régi Durkheim-féle fogalmat. (31) A szegmentáris társadalmakkal foglalkozó tudomány viszonylat fiatal. (32) De nem áll

szándékomban, hogy leírjam ezen a helyen e társadalmi szervezeti modell valamennyi szociológiai vonatkozását. Pusztán csak annyit jegyeznek meg, hogy a szegmentáció fogalmával általánosabb választ adhatunk az elszakadó zónákban a rendfenntartás kérdésére, semmint azt R. Montagne felezés-konceptiója (a leffek) tette. Ez a magyarázat csak olyan csoportok konfliktusánál érvényes, amelyek két egymással szemben álló ágazat alapegységeit képezik. De a konfliktusok bármely szinten kitörhetnek s bármekkora csoportot mozgósíthatnak. Itt most a szegmentáris szerveződési formának csupán néhány alapelvét szeretnénk kiemelni.

Az egyik az, hogy „valamely csoporthoz való hűség és az odatartozás a kérdéses konfliktus és az adott csoport nagyságának a függvénye” (Gellner). Ezt illusztrálja az arab közmondás: „Én a testvéreim ellen, a testvéreim és én az unokatestvéreink ellen, az unokatestvéreink, a testvéreim és én a világ ellen.” A körülmények alakulásától függ, hogy valamely csoport egy intézményessé vált ellenséges helyzetben megmarad-e csoportnak, vagy ideiglenes szövetséget köt s így harcol egy neki megfelelő csoportosulással. Szegmentáris társadalomban „azonos ágból származó és azonos csoportok szemben állnak egymással, de a közvetlen fölöttük levő egységen belül szövetkeznek, és szolidaritást vállalnak egymással; ez a magasabb egység pedig szintén ellenséges viszonyban áll a vele párhuzamos egységgel.” (33)

Ám témánknál maradva, a szegmentaritás fogalmából azt az alapeszmét szűrhetjük ki, hogy „valamely törzs sejkje nem rendelkezhet semmiféle abszolút hatalommal, mikor egy törzsi szervezet alapelve a szegmentumok közötti szembenállás... A hatalom a törzsi struktúra különböző pontjai között megoszlik, a politikai hatalom pedig pusztán azokra a helyzetekre korlátozódik, amelyekben egy törzs vagy szegmentum csoportként lép föl.” (34)

A szegmentáris társadalom ezen eszmei modellje milyen mértékben hasonlít a Bled Sziba (elszakadó zóna) gyarmatosítás előtti reális politikai életére? Gellner szerint nagyon is, és bizonyára ebben igaza is van. De ki kell emelnünk, hogy megint csak ezen elszakadó vidékeken, vagy a rendezett anarchia eme zónáin jelentek meg az Atlasz urai, azon személyek tehát, akiknek despotikus viselkedése volt az egyik ok, ami felbátoríthatta a Magrib egyes vizsgálóit arra, hogy e társadalmakkal kapcsolatban olyan fogalmakat használjanak, mint hűbériség vagy ázsiai termelési mód.

E jelenség megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy egészen a 19. századig az elszakadó zónák szegmentáris szervezete elég hatékonyan bizonyult ahhoz, hogy képtessé és ingataggá tegye a despotikus főnökök azon kísérletét, hogy hatalmukat megszilárdítsák. Eme becsvágyó személyeket gyakran eltávolították olyan szövetségi változások után, amelyeknek egyetlen céljuk az volt, hogy megakadályozzák egy adott politikai csoport hatalmi monopóliumának kialakulását vagy azt, hogy állandó hatalmat élvezzen a többi csoportok fölött. De a 19. században néhány család a lakosság elég széles rétegére ki tudta terjeszteni hatalmát. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ez a despotizmus nem egyéb, mint egyetlen csoport despotizmusa a többi csoporttal szemben, és hogy a despota saját csoportján belül a kohézió fenntartása érdekében „demokrataként” kénytelen viselkedni. „Khom-szban, ahonnan származik, az idaw talilt-oknál a nagy Abdel Malek Mtugga pusztán *amghar*, vagyis a főnökök között az első. A mtuggáknál ő a patriarkális központosító. Az alárendelt törzsek egészének vonatkozásában ellentmondást nem tűrő kizsákmányoló és *madri*... Dél-Marokkóban már a nemzetközi élet cselszövényeiben vesz részt. De politikai súlya végeredményben saját *gamā'a*-jának hűségére korlátozódik. (35)

Így tehát a gyarmatosítás előtti Magrib országaiban az Atlasz urai saját *gamā'a* -ik (az apai származás valamennyi felnőtt férfitagjának gyűlése) ellenőrzése alá tartoztak.

A Bled Sziba meghódítása után a nemzetépítés új lendülete

Alger meghódításakor (1830) Magrib, Marokkó kivételével, az ottomán birodalom fennhatósága alatt állt. Marokkó csak úgy tudta megőrizni egészen a 20. század elejéig függetlenségét, hogy magába zárkózott, s valamiképpen visszaállította hagyományos intézményeit.

Amikor a 15. század közepén az ottomán birodalom meghódította Algériát és Tuniszt, ez nem járt a két ország hagyományos szervezeteinek radikális megváltozásával. Azt is mondhatjuk, hogy Magrib országaiban a középkor egészen a 19. századig folytatódott. Mindazonáltal e három ország társadalmi szervezete különbségekről árulkodik. Tunisz a francia gyarmatosítás előtt, akárcsak a római hódoltság alatt Magrib legmagasabb urbanizációs fokát képviselte, ezen a vidéken találjuk a legkevesebb elszakadó zónát (Bled Sziba). A városi lakosság

és a letelepült parasztek közötti kapcsolatok és az árucere-forgalom élénkebb volt Tuniszban, mint Magrib többi országában. A régi városi családok és a törzsi előkelők részvétele a hatalomban Tuniszban sokkal nagyobb fokú volt, mint Algériában, ahol a törökök úgy viselkedtek, mint az idegenek egy meghódított országban. Ám olyan muszlim idegenek, akiknek van bizonyos rokonságuk az őslakókkal, és akik megpróbálják megvédeni az *umma* (muzulmán közösség) ezen részét a katolikus hatalmakkal szemben.

A francia gyarmatosítás előtt már megvoltak a szó modem értelmében vett nemzet alkotóelemei, csak szétszórtan. A nemzeti eszme nem egyetlen tengely körül formálódott. A 19. század hatvanas éveiben kialakult helyzetet egy jellemző ténnyel lehet könnyen jellemezni.

Magrib legjobban urbanizált országában, Tuniszban, ott tehát, ahol a nemzetépítési folyamat a legelőrehaladottabb volt, az akkori bej ellen fellázadt (1864) ország két jelszava rávilágít a lakosság különböző kategóriáinak gondolkodására: a lázadó mozgalom vezetőjét, aki egy hagyományosan elszakadó vidékről (a Felső Sztyeppék) származó paraszt volt, a parasztek megtették az arab bejnek (vagyis a beduinok bejének) szemben a törvényes bej-jel, akit a törökök és a mamlukok (a török családoknál nevelkedett rabszolgák) jelöltek ki.

Bizonyára nem véletlen, hogy a föllázadt parasztek önkéntelenül is az „arabok beje” kifejezést választották, és nem a sokkal hazafiasabb „tunisziak beje” kifejezést. Ezzel szemben viszont Sfax (Tunisz második legnagyobb városa) fellázadt lakossága a következő jelszót adta ki. Sfax lakosai így fejezték ki a központi hatalommal való szembenállásukat: „Le a bejjel! Éljen az ottomán szultán!” Ez a két jelszó szépen rávilágít arra, hogy a 19. század közepén a Magrib legurbanizáltabb vidékén mennyire inkonzisztens volt a nemzet eszméje. Mit mondhatunk akkor a gyarmatosítás előtti Algériáról vagy Marokkóról, tudván azt, hogy itt hatalmas területek estek ki hagyományosan a központi hatalom fennhatósága alól.

Persze az vitathatatlan, hogy a hagyományos struktúrák felrobbantásával éppen a gyarmatosítás teremtette meg, még ha önkéntelenül és érdekei dacára is, a nemzetépítés új dinamikájához a feltételeket. Az egyik ilyen lépés Algériában a Központi Magrib határainak kijelölése volt, s az, hogy a területet Alger városának arab nevével nevezték el. De a három országban a döntő esemény mégiscsak az volt, hogy a hagyományos elszakadó zónákat (Bled Sziba) a francia gyarmati rendszer politikai-katonai közigazgatás hatalmas gépezetének alárendelték.

Ami nem jelenti azt, hogy ezeket a zónákat beépítették volna a modern gazdasági szerkezetbe. De a biztonság megteremtésével, ami még a peremvidékekre is kiterjedt, valamint a különböző tartományokat egybekapcsoló kommunikációs eszközök kifejlesztésével a gyarmatosítók megszüntették a nemzet öntudatra ébredésének gátjait. A három magribi ország függetlensége elnyerése pillanatában a nemzetépítési folyamat alakulása mégsem volt azonos a három országban, holott a gyarmatosítás előtt azonos ütemben haladt.

Ezt két tényező egybekapcsolódása teszi érthetővé:

1. Az országok belső helyzete a gyarmatosítás pillanatában.
2. A gyarmati rendszer stílusa és időtartama a függetlenség kivívásakor.

Algériában, amelyik Magrib első francia gyarmata és leigázása idején (1830) a legkevésbé urbanizált területe, a gyarmatosítás hatása a nemzet-építés folyamatára a legbonyolultabb és a legellentmondás-telibb volt. Algéria hivatalosan az egyik francia megye volt. A francia gyarmatosítók itt csaknem otthon érezték magukat. A két másik országban sokkal többet tettek egy modern állam megteremtéséért, itt azonban annál inkább megakadályozták, hogy a nemzetépítési folyamat során nemzet szülessen. Ez a magyarázata annak is, hogy miért tér el annyira az algériai városi elit helyzete a tunisziétól és marokkóiétól. Marokkóban és Tuniszban, amelyek protektorátusok voltak, és nem gyarmatok, a városi elit (a polgárság és kispolgárság) a gyarmatosítók tárgyalópartnerei voltak, még akkor is, ha egy-egy rövid időszakban üldözték is őket. Algériában viszont a városi elit olyan helyzetben volt, hogy vagy az összes fizikai veszéllyel járó marginalitást választja, vagy az asszimilációt, annak minden megaláztatásával együtt. Ezért nem volt Algériában a városi elitnek hitele, ezért nem volt nemzeti párt a függetlenség elnyerésekor (ahogy Marokkóban ott van *Istiqlāl*, Tuniszban pedig az *Uj-Dastūr*), és így érthető az is, hogy miért tört ki olyan elemi erővel az algériai forradalom.

Tuniszban, ahol a városi élet sokkal fejlettebb és megállapodottabb, mint Magrib többi részén, a függetlenség kivívása valamiképpen a nemzeti felszabadítási mozgalom érlelődésének megkoronázásaként értelmezhető. Ezt a mozgalmat eleinte a mamlūk elit (az asszimilacionisták) irányították, majd a nemzeti burzsoázia elitje (a hagyománypártiak), végül pedig, 1934-től kezdve a (modernista) kispolgárságból kikerült értelmiségiek. (36) Tuniszban a fegyveres harc kirobbanása előtt ez a három irányzat létezett.

Marokkóban a gyarmatosítás rövide, valamint az autochton hagyományok tiszteletben tartását hirdető hivatalos ideológia megakadályozta egy olyan nagyszámú, kispolgári származású értelmiségi réteg kialakulását, amilyen Tuniszban volt. A marokkói függetlenség kivívása előtti nemzeti felszabadító mozgalmat a városok hagyományhű polgársága irányította.

A három országban a gyarmatosítók magatartása vidéken sem volt egyforma. A gyarmatosítók leghőbb vágya az volt, hogy a lehető legnagyobb földterületet foglalják el. De a parasztság gyökértelemné válása Algériában volt a legszembetűnőbb. (37) Részben ez magyarázza a parasztság tömeges részvételét az algériai forradalomban. Tuniszban a gyarmatosító hatalom csupán a gyarmati hódítás előtt megkezdett mozgás vonalát követte. Marokkóban pedig nem is állt szándékában, hogy módszeresen felborítsa a parasztság hagyományos struktúráit. Sőt, a hagyományos elszakadó területek (Atlasz) parasztságát arra használta fel, hogy az megghiúsítsa a nacionalista városi mozgalmak terveit.

Mégis, Magrib három országában a parasztság és a városi kiváltságos osztályok közötti kapcsolat alakulása folytán vált a nemzeti felszabadító mozgalom visszafordíthatatlanná.

A függetlenség és a szegmentáris struktúrák helyreállítása

Akárcsak a gyarmatosítást megelőzően, e három ország a függetlenség kivívásakor sem volt egyöntetű az országépítés szempontjából. De megmaradt a 19. századi közös kulturális alap, amely végső soron a muszlim vallásra és a málíkita rítus alig vitatott egyeduralmára épül. De ezen túl is, e három ország egyazon gyarmati rendszer alatt élt, csupán néhány sajátosság különbözteti meg őket egymástól. De a lényegre tekintve egyazon gyarmati uralomról volt szó. (38)

Mindazonáltal a három országot elválasztó különbségek is fontosak. Tuniszban gyakorlatilag nincs berber kisebbség. Algériában és Marokkóban a berber lakosság általában a hegyes vidékeken (a régi elszakadó zónákon) lakik. Az arabok és berberek közötti különbség nem etnikai jellegű, lévén, hogy Magrib vidékén azok többsége, akiket araboknak nevezünk, valójában elarabosodott berberek. A gyarmatosítás a tömegkommunikációs eszközök terjesztése révén meggyorsította a berber elarabosodásának folyamatát. A berber dialek-

tust beszélők, becslések szerint, a lakosság egyötödét teszik ki (e dialektusnak nincs ábécéje). Magrib-ban nincs abban az értelemben berber-probléma, ahogyan Irakban van kurd-probléma. Arra azonban van lehetőség, hogy egyes városi elitek manipulálják a berber lakosságot.

A függetlenség kivívásával a három országban a valóságban megnyílt a lehetősége annak, hogy a hagyományos elszakadó zónákban a hajdani „Sziba” megjelenésével újra teret nyerjenek a régi szegmentáris struktúrák. Tuniszban azonban a jelenség (a Ben Yussef vezette mozgalom) nem öltött olyan arányokat és nem volt olyan regionalista jellege, mint Algériában a kabyliai vagy aurési lázadásoknak, (39) vagy Marokkóban az Atlasz- vagy a Rif-beli mozgalmaknak. (40) Noha e lázadások formája fölöttébb hasonlít a régi hagyományos Szibáéra, tartalmuk egészen más. Régen a hagyományos elszakadó zónák parasztjai a központi hatalom beavatkozása ellen lázadt föl. A függetlenség kivívása után, ugyanezen vidékek parasztlázadásainak a fő célkitűzése, hogy felhívja a központi hatalom figyelmét a rossz helyi közigazgatásra és arra, hogy milyen kevés új állást és beruházást létesít a „fönök-állam”.

A szegmentáris struktúrák helyreállítását Tuniszban nagymértékben fékezi egy nagyon régi és az országban mélyen meggyökeresedett politikai párt léte. Az a jelenség, hogy Algériában nincs egy olyan politikai párt, amilyen Tuniszban az *Uj-Dasztūr*, az érthetővé teszi a klánok közötti belviszályokat a függetlenség elnyerése pillanatában (amely harcoknak semmiféle ideológiai alapja nem volt), valamint a hadsereg hatalomátvételét, mivel a hadsereg az egyetlen szervezet, amelynek viszonylag stabil szerkezete van.

Marokkóban az alawita dinasztia hagyományos legitimitása, valamint a szegmentáris struktúráknak egészen a politikai vezető rétegekig hatoló visszaállítása (41) meggátolja az intézmények felbomlását és hosszú vagy közép-távon robbanás-kész helyzetet teremt.

A modern politikai hatalommal rendelkező szegmentáris struktúrák visszaállításának jelenségét azzal magyarázhatjuk, hogy a magribi társadalmakban nincs strukturális egyensúly a néptömegben belül, amelyet úgy szakítottak ki hagyományos környezetéből, hogy közben a modern szektor nem biztosította a számára az új helyzethez való alkalmazkodás eszközeit. A modern típusú gazdasági tevékenység gyümölcseként létrejövő társadalmi rétegződés ilyen helyzetben elveszti értelmét, olykor logikáját is. Nem tudni, ki kit képvisel, hogy kik egy-egy politikai személyiség igazi támaszai vagy igazi ellensé-

gei, akik tíz éve még barátok voltak, öt év óta ellenségek lettek, de akik azért a hagyományos ünnepek alkalmával továbbra is fenntartják a társadalmi érintkezés látszatát.

A függetlenség kivívása után a hagyományos szegmentáris struktúrák visszaállítása nem korlátozódik csupán a politikai életre. A magribi államok közötti kapcsolatot még mindig a szegmentáris logika határozza meg. Vajon a Nagy Magrib, hogy a három országban egyaránt használatos kifejezéssel éljünk, a közeljövőben a modern értelemben vett nemzet lesz, nemzeti államok konföderációja, vagy csupán három egyszerű állam?

Jelenleg az a benyomásunk, hogy a kollektív tudatban mindhárom nemzet külön nacionalizmusa eresztette a legmélyebb gyökereket. De az is lehet, hogy ez pusztán optikai csalódás, és hogy csak e három ország kiváltságos osztályainak ideológiája téveszt meg bennünket. Mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a regionalista érzelmek (helyi szintű) felélesztése és a pánarabság között vannak átmeneti megoldások, és hogy, Magrib-ban még minden, vagy csaknem minden előfordulhat.

Jegyzetek

1. E. SICARD, *Elements principaux de constructions nationales, L'Arinée Sociologique*, Troisième série, Vol. 18 1967, P.U.P. 19.
2. BARRINGTON MOORE Jr. *Social origins and dictatorship and democracy: Lord and paysant in the modern word*, Boston, Beacou Press, 1966.
3. A témával foglalkozó művek kitűnő ismertetését lásd STEIN ROKKAN, *Models and Methods in the Comparative Study of Nation-Building, Acta Sociologica*, 12, 1969. n° 2. A cikk az UNESCO rendezésében megvalósult szimpózium számára készült, és címe: Módszerek és modellek az országépítéssel foglalkozó komparatív tudományban (Gottenburg, 1968. augusztus 28 – szeptember 2).
4. A kollokvium legfontosabb előadásait a *Revue de l'Institut de Sociologie* közölte, Université de Bruxelles, 1967-2/3.
5. A. ABDEL-MALEK, *Sociologie de développement national: problème de conceptualisation, Revue de l'Institut de Sociologie*, Université de Bruxelles, 1967-2/3, 259.
6. E. SICARD, *Essai d'analyse sociologique schématique sur la construction nationale algérienne*.

7. E be nem vallott tényezők egyike „a gyarmatosítás emléke és a gyarmatosítás tényének alapvető elfogadása, amely a gyarmatosíthatóság fokozódását eredményezte." Ez a megfogalmazás élénk tiltakozást váltott ki a kollokvium résztvevői körében.
8. Erre az irányzatra példának lásd A. LAROUÏ könyvét, *L'ideologie arabe contem-poraine, Essai critique*, Párizs, Maspéro, 1967. Lásd még Laroui elméletének G. Labica-féle kritikáját, amely a *Revue algérienne des sciences juridiques politiques et économiques*-ban jelent meg, Alger-i Jogi és Közgazdaságtudományi Egyetem, 1967. december, n° 4.
9. Egy másik cikkemben megkíséreltem kicsit közelebről megvizsgálni a hagyományos magribi állam Ibn Haldún-féle koncepcióját. Vö. Abdelkader ZGHAL, La participation de la paysannerie maghrébine à la construction nationale, *Revue Tunisienne des Sciences sociales*, n° 22, 1970. július.
10. E. F. GAUTIER, *Le passé de l'Afrique du Nord*, Párizs, Payot, 1952.
11. YVES LACOSTE, *Ibn Khaldoun: Naissance de l'histoire du passé au Tiers monde*, Párizs, Maspéro, 1966.
12. J. PONCET, L 'évolution „des genres de vie en Tunisie". Autour d'une phrase d'Ibn Khaldoun, *Les cahiers de Tunisie*, 3-4 negyedév, 1954. n° 7-8; D'Ibn Khaldoun au sous-développement. Une démystification de l'histoire maghrébine, *La Pensée*, n° 131, 1967. február; Le mythe de la catastrophe hilalienne, *Annales (Economie, Sociétés, Civilisations)*, 1967. szeptember - október, n° 5.
13. F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen a l'époque de Philippe II*, Párizs, 1959.
- M. LOMBARD, L 'or musulman du Vif au Xe siècle, *Annales*, 1947.
14. J. PONCET, Le mythe de la catastrophe hilalienne, *op. cit.*
15. Y. LACOSTE, *Ibn Khaldoun, op. cit.*
16. A. AYACHE, *Le Maroc, Bilan d'une colonisation*, Párizs, Editions sociales, 1956; Y. LACOSTE, A. NOUSCHI és A. PRENANT, *L 'Algérie, Passé et Présent*, Párizs, Editions Sociales, 1960; M. LACHERAF, *L'Algérie} nation et société*. Párizs, Maspéro, 1965; P. SEBAG, *La Tunisie: Essai de monographie*, Párizs, Editions sociales, 1951.
17. MARC BLOCH, *La Société féodale*, Párizs, Editions Albin Michel.
18. Aláhúzás tőlem.
19. Szemben az arab rokonsági rendszerrel, ahol a párhuzamos unokanővérrel, az atyai nagybácsi lányával kötött házasság van érvényben. Vö. J. CUISINIER, Le mariage arabe, *L'homme*, 1962. május - augusztus.
20. P.A. DANGE, *India from primitive communism to slavery*, Bombay, People's Publishing House, 1949.
- J. CHESNEAUX, *Contribution a l'histoire de la Nation vietnamienne*, Párizs, Editions sociales, 1955.
- J. SURET-CANALE, *Afrique noire*, Párizs, Editions sociales.

21. E fogalommal és a nem európai területeken való használatával kapcsolatban lásd a Marxista Kutatóközpont kiadványát: *Sur le mode de production asiatique*, Párizs, Editions sociales, 1969
22. R. GALLISSOT, Essai de définition du mode de production de l'Algérie précoloniale, *La Pensée*, n° 142. 1968. december.
23. Meg kell jegyeznünk, hogy KARL WITTFOGEL könyvének, *Le Despotisme oriental*, Párizs, Editions de Minuit, 1945. francia fordításában található térképek némelyike úgy ábrázolja a Magribot, mintha ez is az ázsiai termelési mód vagy a keleti despotizmus által uralt területek részét képezné. Pedig a Magrib öntözéses mezőgazdasága, akárcsak a középkori Spanyolországé, nem igényel komoly munkálatokat, és nem teszi szükségessé az állam állandó beleavatkozását.
24. Y. LACOSTE, *Ibn Khaldun, op. cit.*
25. LUCETTE VALENSI, *Le Maghreb avant la prise d'Alger*. Párizs, Flammarion, 1969.
26. Ahogyan Mohamed LAHBABI értelmezi a helyzetet, nekem túl idealistának tűnik. Vö. könyvét *Le Gouvernement marocain a l'aube du XXe siècle*, Rabat, Editions techniques nordafricaines, 1968. Vö. még Mehdi Ben Barka ezzel kapcsolatos megjegyzéseit Lahbabi könyvének elő-szavában.
27. A. HANOTEAUX és A. LETOURNEAUX, *La Kabylie et les coutumes Kabyles*, 3. vol. Párizs, 1872-73.
28. R. MONTAGNE, *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc. Essai sur la transformation politique des Berbères sédentaires* (Croupe Chleuh), Párizs, Alcan, 1930.
29. J. BERQUES, *Structures sociales du Haut Atlas*, Párizs, P. U. F., 1955.
30. E. GELLNER, *Saints of the Atlas*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.
31. E. DURKHEIM, *De la division du travail social, Etude sur l'organisation des sociétés supérieures*, Párizs, Alcan, 1893
32. GELLNER idézett tanulmányán kívül Marokkóról az alábbi műveket lehetne idézni: a. EVANS-PRITCHARD, *Les Nueurs*, Párizs, Editions Gallimard, 1968. Oxford University Press, 1944; b. IAN GUNNISON, *Baggara Arabs*, Oxford University Press, 1949; c. J. MIDDLETON és D. TAIT, *Tribes without rulers, Studies in African Segmentary systems*, London, Routledge és Kegan Paul, 1958; d. S.M. SALIM, *Marsh Dwellers of the Euphrates Delta*, London, The Athlone Press, 1962. --- És tegyük hozzá még J. FAVRET: Magribra vonatkozó tanulmányait: a. La segmentarité au Maghreb, *L'homme, Revue française d'anthropologie*, Vol. VI. n°2, 1966. április-június; b. Relations de dépendance et manipulation de la violence en Kabylie, *L'homme, Revue française d'anthropologie*, vol. VIII, n° 4, 1968. október-december.

33. G. BALANDIER, *Anthropologie politique*, Párizs, P.U.F., collection S.U.P.
34. EVANS-PRITCHARD, *The Sanusi of Cyronaica*, Oxford, 1949.
35. J. BERQUE, *Structures sociales du Haut-Atlas*, *op. cit.*
36. C. H. MOORE, *Politics in North Africa*, Boston, Little Brown and Co. 1970; A. ZGHAL, *Construction nationale et nouvelles classes sociales en Tunisie*, *Revue de L 'institut de Sociologie*, Université de Bruxelles, 1967, 2/3.
37. B. P. BOURDIEU, *Le déracinement*, Párizs, Editions de Minuit.
38. Éppen ezért nem tanulmányozták Líbiát, amelyet éppúgy lehet a Magrib részének tekinteni, mint a Közel-Keletnek.
39. J. FAUVET, Le Traditionalisme par excés de modernisme, *Archives Européennes de Sociologie*, VIII, 1967.
40. E. GELLNER, Patterns of Rural Rebellion in Morocco: Tribes as minorities, *European Journal of Sociology*, Vol. 3, n° 2, 1962.
41. J. WATERBUEY, *The commander of the Faithful, The maroccan political elite. A study of segmental politics*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1970.

HORVÁTH Ágnes fordítása